

zadnál is korábbi. Újabb feldolgozás meg érdemi átértékelés nem követte később, holt liturgiátörténetünk szempontjából a graduálokhoz kapcsolódó ismeretek megsokasodása miatt a korábbi nézetek gyökeres átértékelése elkerülhetetlen. Samarjai egyik úrvacsorai kérdésének csonka, és Melius nyakába varrt változata keveredett bele 1985-ös ágendánkba. Eljött az ideje, hogy újraértékeljük, mint első liturgiátörténeti igényű ágendáírónkat. Az óprotestáns örökség szempontjából, meg a mai liturgikus szintű megközelítés szerint is van miért dolgoznunk, és van mit megfontolnunk.

Ugyanabban az évben az *Öreg graduál* a harmadik korszakos könyv.

Geleji Katona Istvánról (1589–1649) és *Keserői Dajka Jánosról* (1580–1633) sincs mai igényű, monográfikus összegzésünk. Sem a közvélemény, sem a magyar református lelkészi kar (melyre a szertartási közönyösség és a laikus vagy kizárólag intellektuális és kívülállóként való megközelítés jellemző) nem érzékeli annak a kornak a valós szertartási értékeit, amelyben a világon páratlan anyanyelvű gregorián énekkincs, aztán a régi magyar istenes énekek, végül a genfi zoltárok együtt voltak jelen. Istentiszteleten nem csak prédikáltak és beszéltek, és nem csak énekeltek valamit valahogy.

Jövendőnk szempontjából az a tét: megújulunk-e szertartásunkban és teológiai szaktudományunkban is, tehát a liturgika és himnológia terén, s maradunk-e valóban európai gyökerű református egyház? Vagy pedig tovább kallódnak értékeink, silányodik éneklésünk és sivárosodik szertartásunk, és mindezzel együtt menthetetlenül sodródunk a szektás egyházpótlékok gyakorlata felé, a keresztyénség peremére.

Fekete Csaba, Debrecen

Bibliopolium

Paul Tillich: *Die verlorene Dimension.*
Not und Hoffnung unserer Zeit.

Furche-Verlag, Hamburg 1962.

Paul Tillich (1886–1965) Barth és Bultmann mellett a 20. század legnagyobb protestáns teológusa. Amerikába való emigrálása és a többségében angol nyelvű művei miatt, nálunk más kiemelkedő teológusokhoz viszonyítva, kevesebb szó esik róla. Ez indokolja a vele való foglalkozásunkat.

A nyolc fejezetből álló és német nyelven megjelent, kolligátum jellegű mű Tillich teológiai gondolkodásának összefoglaló summázását adja. Betekintést nyerünk sajátos fogalomtárába, „kódolt” nyelvezetébe és azok értelmébe. A fejeze-

tek külön önálló egységeket képeznek. Ezekben ugyanakkor érzékelhető egy koncentrikus körként egymásba ivódó effektus, bizonyos áthajlás.

A fejezetek címei: *Az elveszett dimenzió, A vallás mint az emberi szellem egyik funkciója, A vallás üzenete, A vallás nyelvezete, Valóság és kultúra, A lét egysége, Kérdés a vallás jövője után, A mélyről.*

Tillich megállapítja, hogy a modern ember elveszítette a mélység dimenzióját. Ez azt jelenti, hogy az ember elveszítette az élete értelmére adandó választ, vagyis a kérdést arra vonatkozóan, hogy honnan jön, hová megy, mit tesz, és mit akar el-

érni a születés és halál közti rövid szakaszban. E kérdésekre nem kap választ, mert ezek már nem is tevődnek fel.

Az emberben a mélység dimenziója mint az ő vallásos dimenziója azt jelenti, hogy az ember szenvedélyesen keresi és utánakérdez élete értelmének és nyitott a válaszra még akkor is, ha azok mélyen megrendítik. Itt választ kapunk a könyv címének voltaképp pozitív üzenet-hordozására is, miszerint ha az emberben tudatosul a mélység dimenziójának elvesztése, máris egy lépést tesz afelé, és itt rejlik a visszanyerés esélye.

Tillich szerint a vallás élő kifejezése annak, ami bennünket feltétlenül érint. Ami bennünket feltétlenül érint, az maga a LÉT. A vallás fogalmát két értelemben tárgyalja. Egyik tehát az ember létére és annak értelmére vonatkozik, a másik értelmezés pedig magukra a különböző valóságokra utal.

A szerző felteszi a kérdést: *Hogyan vesztett el a mélység dimenziója?* Nem a mai idő általános romlása végett, mivel szerinte az emberek most sem jobbak, sem rosszabbak, mint régebb, hanem ez inkább az embernek a világhoz és önmagához való viszonyán alapszik. Az ember élete már nem a mélység dimenziójában játszódik le, hanem a horizontális dimenzióban, ami felszínes életet jelent. Az ember fokozatosan megváltoztatja a világot, ugyanakkor önmaga is megváltozik, és tárgyá válik. Ez eredményezi a mélység dimenziójának elvesztését, ami a vallás elvesztését is jelenti mindkét értelemben. A vallásos szimbólumok is eltűnnek, amelyek e mélység kifejezői, az ember már nem érti őket és szó szerint értelmezi.

A vallásos szimbólumok lehetővé teszik az emberi lélek számára ennek a mélydimenzióknak a megtapasztalását. Ha egy vallásos szimbólum már nem tölti be ezt a szerepet, elhal. Új szimbólumok az ember végső létalapjának, vagyis a

szentséghez való viszonyának változásából erednek.

A végső valóság dimenziója a szentség dimenziója. Ezért a vallásos szimbólumokat a szentség szimbólumainak nevezi Tillich. Meghatározása szerint részsednek a szentség jellegében. De a részsedés még nem identitás. A szimbólum még nem maga a szentség. Ami teljességgel transzcendens, az minden szimbólumot önmagához transzcendentál. A vallásos szimbólumok a megtapasztalható valóság körülhatárolatlan anyagából merítődtek. A vallástörténetben, az időben és térben egyszer minden szimbólummá válhat. Ez nem meglepő, mert minden, amivel a világban találkozunk, a végső létalapon nyugszik.

A vallásos szimbólumok arra utalnak, ami őket transzcendentálja. Mivel azonban a vallásos szimbólumoknak részük van abban, amire utalnak, az emberi ész annak helyére állítja, amire ők éppen utalni akarnak, és ezáltal abszolutizálja őket. Abban a pillanatban, amikor ez megtörténik, bálványokká válnak. A bálványimádás nem más, mint a szentség szimbólumainak abszolutizálása és azonosítása magával a szentséggel. A vallásos szimbólumokban két réteget különböztet meg Tillich: a transzcendenst, amely az empirikus valóságon túlhalad, és az immanenst, amelyet a minket körülvevő valóság keretében találunk.

Mit jelent a mélység metaforája? Tillich szerint a vallásos dimenzió az ember szellemi életében arra utal, *Aki Végső, Végtelen és Feltétlen*. A vallás a legátfogóbb és legmélyebb értelemben az, ami minket alapvetően érint. Ez megmutatkozik a megismerés birodalmában, mint a végső valóság utáni szenvedélyes igény, az emberi szellem esztétikus funkciójában, mint végtelen vágyódás a végső értelem kifejezésére. A vallás szubsztanciája, alapja és mélysége az ember szellemi életé-

nek. Ez az emberi lélek vallásos dimenzióját jelenti.

Ha a vallás a szellemi élet minden funkciójában jelen van, miért alakította ki az emberiség a vallást, mint egy rendkívüli szférát mások mellett, a mítoszokban, kultuszokban, magasztalásokban és templomi intézményekben? Tillich szerint azért, mert az ember szellemi élete a maga alapjától és mélységétől tragikusan elidegenedett. Tillich a Jelenések könyvének utolsó fejezetére hivatkozik, mely szerint a Mennyei Jeruzsálemben nem lesz semmilyen templom, mert Isten minden lesz mindenben. Nem lesz profán terület és éppen ezért vallásos terület sem. A vallás újra az lesz, ami lényege szerint való: a mindent meghatározó alap és a ember szellemi életének szubsztanciája. De ez vízió és nem valóság, jegyzi meg Tillich. A való világban a vallás tágabb értelmet nyer. Egy funkcióvá válik az emberi szellem több funkciója közül, amelyekkel sokszor ellentmondásba ütköznek.

A vallás megnyitja az ember szellemi életének mélységét, amely nagyjából a mindennapjaink porától és a profán munkánk zajától elfedődik. A vallás lehetővé teszi számunkra a szentség meg tapasztalását, valamit, ami megfoghatatlan, tiszteletet követelő, utolsó értelem, a legnagyobb bátorság forrása. Ez a nagysága annak, amit mi vallásnak nevezünk. De a nagysága mellett ott van a szégyene is – jegyzi meg Tillich. A vallás magamagát a legnagyobbá emeli és megveti a profán szférát. Elfelejt, hogy létét annak a ténynek köszönheti, hogy az ember az ő igaz lététől tragikusan elidegenedett. Ebből következik a profán világ szenvedélyes reakciója a vallás ellen. A vallási és profán terület ugyanabban a helyzetben van.

Egyiket sem szabadna a másiktól elválasztani. A szükségük éppen ebben az elválasztott létben rejlik, és mindketten a vallás átfogóbb értelmében gyökereznek, abban a tapasztalatban, ami minket feltétlenül érint.

Két irány van, amelyben az emberi lét existenciáját képileg lehet kifejezni. Vertikális és horizontális, ahol az első az örök értelemre, mint olyanra utal, míg a második az örök értelem idői megvalósulására vonatkozik. Minden vallásnak szükségszerűen mindkét iránya megvan, még akkor is, ha a különböző vallásokban az egyik vagy a másik kerül előtérbe. A mitikus elem, amely minden valláshoz hozzátartozik, a vertikális vonallal ábrázolódik, az aktív elem, amely ugyancsak minden valláshoz hozzátartozik, a horizontális vonallal.

A vertikális vonal a „mégis” álláspontját szimbolizálja, és arra utal, amit mi vallásos rendkívüli-szférának nevezhetünk. A horizontális vonal a „miért” álláspontját szimbolizálja, és arra utal, amit mi vallásos felelősség-szférának nevezhetünk. Mindkét irányban a vallásnak jelentős mondanivalója van számunkra, a jelenkori szituációkra vonatkozólag.

A vallás üzenete az, hogy látja a valóságot, anélkül, hogy pesszimista lenne és tud dolgokról, és nem esik kétségbe. Széttöri az utopizmust, de nem töri szét a reményt. Meri a „mégist” a történelmi cselekedetek tragédiájára alkalmazni. A remény összeköti a vertikális és a horizontális vonalakat, ami a vallás jövőjének is a követelménye. Ebből következik az utolsó szó, amelyet a vallás a mai ember számára mondhat, az pedig a remény szava.

Deák Angéla